

Державна архівна служба України

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 3 (320), 2019
липень – вересень

Київ, 2019

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬСВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЯЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДОРУК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 3, 2019. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 р.)

З М І С Т

Статті та повідомлення

<i>Зворський С. Л.</i> Що комуністична влада намагалася приховати від народу? (із практики засекречування архівних документів за доби тоталітаризму)	7
<i>Калакура Я. С., Ковтанюк Ю. С.</i> Архівний менеджмент в умовах електронного урядування	18
<i>Подворна Л. С.</i> Архівно-музейний комплекс «Літературно-мистецькі Плюти»: історія та сьогодення	58
<i>Токаленко П. О.</i> Тюрма і каторга як владні репресивні інститути з придушення Першої російської революції (1905–1907)	72
До 125-річчя від дня народження О. П. Довженка (добірка фотодокументів). Упорядник – Л. В. Любарська	89

Цифровізація архівної справи та діловодства

<i>Ємельянова Т. О.</i> Формування архівних аудіовізуальних колекцій: новітні тенденції та виклики розвитку	100
<i>Романовський Р. В.</i> Оцифровування архівних документів: досвід державних архівів Польщі	113

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Безгинська К. М., Лисенко Т. А.</i> Голос кременського баяна (до 340-річчя від дня заснування м. Кременна)	128
<i>Лях Г. В.</i> Діяльність церковно-парафіяльних братств початку ХХ століття на теренах Поділля	137
<i>Тельвак В. В., Тельвак В. П.</i> Грушевськіана в архівних колекціях Санкт-Петербурга	148

Публікація архівних документів

<i>Музичко О. Є.</i> Листи М. Ф. Комарова до В. Л. Громашевського як джерело дослідження історії українського національного руху в Одесі на початку ХХ століття	156
---	-----

<i>Пономарьов О. М.</i> Фортеці Ізмаїл і Кілія на початку Російсько-турецької війни 1768–1774 років: стан та заходи з фортифікації	168
--	-----

Інформація і рецензії

<i>Алексєєнко А. О., Балишев М. А.</i> Міжнародний круглий стіл «Проблеми інформатизації архівної справи: цифровізація як засіб забезпечення потреб інформаційного суспільства (до 50-річчя ЦДНТА України)» (20 червня 2019 р.)	192
<i>Матяш І. Б.</i> Лекції з архівного менеджменту від метра української архівної освіти (до виходу навчального посібника професора Ярослава Калакури)	203
<i>Петришак Б. І.</i> Монографія Ольги Гуль про міське суспільство Львова ранньомодерного часу	208
<i>Якобчук С. О.</i> Комплексне довідково-інформаційне видання «Архівні установи Київщини: Путівник»	211

Архівна хроніка

Виставки, презентації, конференції, зустрічі	213
--	-----

CONTENTS

Articles and Notices

<i>Zvorskyi S. L.</i> What Did the Communist Authorities have been Hiding out from the People? (on the Practice of Secreting Archival Documents during the Era of Totalitarianism)	7
<i>Kalakura Ya. S., Kovtanyuk Yu. S.</i> The Archival Management in Conditions of Electronic Governance	18
<i>Podvorna L. S.</i> «The Literary and Artistic Pluty» Archives-Museum Complex: History and Nowadays	58
<i>Tokalenko P. O.</i> Prison and Penal Servitude as the Power Repressive Institutions of Suppression of the First Russian Revolution (1905–1907)	72
To the 125th Anniversary of O. P. Dovzhenko (Photo Documents Collection). Compiler – L. V. Lyubarska	89

Digitalization of Archival Affairs and Records Keeping

<i>Yemelyanova T. O.</i> Formation of Archival Audiovisual Collections: the Latest Trends and Development Challenges	100
<i>Romanovsky R. V.</i> The Digitalization of Archival Documents: the Poland State Archives Experience	113

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Bezhynska K. M., Lysenko T. A.</i> The Voice of Kreminna Bayan (to the 340th of Kreminna City Founding)	128
<i>Lyakh H. V.</i> Activities of Church and Parish Brotherhoods at the beginning of 20th c. on the Territory of Podillya Region	137
<i>Telvak V. V., Telvak V. P.</i> The Hrushevsky Studies in the Archives of St. Petersburg	148

Publication of Archival Records

<i>Muzychko O. E.</i> The M. F. Komarov's Letters to V. L. Gromashevsky as the Source of Study of History of Ukrainian National Movement in Odesa City at the Beginning of 20th Century	156
---	-----

<i>Ponomariov O. M.</i> The Izmail and Kiliya Fortresses at the beginning of Russo-Turkish War of 1768–1774: Fortification Status and Measures	168
--	-----

Information and Reviews

<i>Alekseenko A. O., Balyshev M. A.</i> The Round Table «The Problems of Informatization of Archives: Digitalization as Means of Meeting the Needs of Information Society (to the 50th Anniversary of the Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine)» (June 20, 2019)	192
<i>Matiash I. B.</i> The Lections on Archival Management by the Specialist on the Ukrainian Archival Study (Dedicated to the Professor Yaroslav Kalakura Manual Release)	203
<i>Petryshak B. I.</i> The Monograph of O. Hul' on Urban Society of Lviv City in Early Modern Time	208
<i>Yakobchuk S. O.</i> The Comprehensive Reference and Information Edition «The Archival Institutins of Kyiv Region: a Guide»	211

Archival Chronicle

Exhibitions, presentations, conferences, meetings	213
---	-----

УДК 94(477.74)«1770/1771»

О. М. ПОНОМАРЬОВ*

ФОРТЕЦІ ІЗМАЇЛ І КІЛІЯ НА ПОЧАТКУ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1768–1774 РОКІВ: СТАН ТА ЗАХОДИ З ФОРТИФІКАЦІЇ

Подано стислий огляд неопублікованих джерел із ф. 246 «Військово-похідна канцелярія генерал-фельдмаршала Рум'янцева-Задунайського» Центрального державного історичного архіву, м. Київ, що висвітлюють процес зміцнення та перебудови російськими військовими інженерами турецьких фортець – Ізмаїла і Кілії, які протягом 1770–1771 рр. провадили роботи в цих укріпленнях. Висвітлено роль у фортифікаційних заходах інженер-генерал-майора Іларіона Матвійовича Голенищева-Кутузова.

Ключові слова: фортифікація; фортеця; військові інженери; Ізмаїл; Кілія; І. Голенищев-Кутузов.

У дослідженні фортифікаційних споруд Північно-Західного Причорномор'я за останню чверть століття було зроблено певний прорив. Праці українських і молдовських учених почали поступово заповнювати існуючу в історіографії лакуну. Виходячи з назви статті, нас відповідно цікавили напрацювання дослідників, які б висвітлювали заходи з фортифікації щодо укріплень Кілії та Ізмаїла в період російсько-турецької війни 1768–1774 рр.

Так, з'ясувалося, що київський дослідник Б. Колосок ще у 1990-ті роки опрацював усі відомі на той час мапи Ізмаїла та узагальнив існуючі в історіографії факти про ізмаїльські укріплення¹, а також здійснив графічну реконструкцію перебудов Ізмаїльської фортеці, що мали місце протягом 1770–1797 рр.² Відома кишинівська історик архітектури М. Шлапак присвятила кілька досліджень як Кілійській³, так й Ізмаїльській фортецям⁴, узагальнивши свої напрацювання в ґрунтовній монографії⁵. Групою фахівців із пам'яткоохоронної діяльності було проведено опис існуючих пам'яток Ізмаїла, детально описано розташування Ізмаїльської фортеці в діахронії⁶.

Топографія Ізмаїла часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр. й, зокрема, місцевої фортеці, була простежена у дослідженнях одеського історика А. Красножона⁷. Систематизовані напрацювання щодо реконструкції захисних споруд Ізмаїла та Кілії історик представив у докторській дисертації та монографії на основі останньої⁸.

* Пономарьов Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ.

У статтях з медієвістики ізмаїльської вченої С. Паламарчук подано огляд розвитку Ізмаїла в османську добу⁹, де дослідниця вперше актуалізує документи 1770 р., в яких йдеться про необхідність реконструкції Ізмаїльської фортеці та поточні роботи, пов'язані з цим¹⁰. В оригінальній монографії ще одного ізмаїльського автора В. Постернака¹¹ детально аналізується план міста Ізмаїл 1770 р.¹², і, на жаль, зовсім не врахований дотичний до тематики монографії музейний звіт Л. Мілевої¹³.

Слід зазначити, що війни, незважаючи на всю їхню огидність та пагубність щодо гуманістичної складової цивілізації, виступали не тільки каталізатором науково-технічного прогресу, а й лишали по собі ще документальні свідчення стану території, на якій велася війна. У зв'язку з цим важко не погодитися з С. Паламарчук, яка констатує факт складення у 1770–1772 рр. детальних планів міст, на яких представлено міську інфраструктуру і відображено склад населення¹⁴, що є цінним надбанням для істориків Придунав'я.

Саме плани Ізмаїла, завдяки своїй евристичній цінності, дозволили простежити еволюцію довготривалої фортифікації, ставши реперними точками у розвідках Б. Колоска¹⁵, М. Шлапак¹⁶, А. Красножона¹⁷, В. Постернака¹⁸ та колективу авторів із Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень¹⁹.

Наративні джерела дуже скупі на звістки про Ізмаїл. Якраз напередодні російсько-турецької війни 1768–1774 рр. місто відвідав австрійський мандрівник Н. Клеєман, який лишив скромний опис Ізмаїла²⁰ та жодним словом не згадав про наявність та стан Ізмаїльської фортеці, про що вказували С. Паламарчук²¹ та В. Постернак²². Однак деякі дослідники, невірні прочитавши джерело, схильні приймати опис Кілії за опис Ізмаїла²³, про який Н. Клеєман нібито писав, що там є «слабенька» фортеця²⁴, що породжує хибні уявлення у дослідників вже нової генерації.

Після здобутих перемог над турецько-татарським військом при Рябій Могилі, під Ларгою і Кагулом російське військо відчувало неабияке піднесення, тоді як «рассыпавшиися по сему берегу Дуная турки скитаются по степи, в коих столько упала сродная им храбрость, что где ни попадают нашим командам [...] тотчас кладут ружье пред оными»²⁵. Продовженням успіхів стали перемоги на Дунаї. Одна з ключових фортець – Ізмаїл внаслідок вдалої операції корпусу генерал-поручика М. Репніна вже 21 липня 1770 р. була взята без серйозного спротиву.

Налякані нищівними поразками, турок Абді-паша, Абаза-паша та яничар-ага Капікарам поспіхом залишили місто, переправившись на лівий берег Дунаю; яничар під час штурму замку було знищено, а більша частина війська рятувалася втечею в напрямку Кілії²⁶. Проте решта населення (вірмени, греки, євреї, молдавани та ін.) лишилися, аби врятувати свої домівки у випадку мародерства, руйнування, пожежі тощо.

В цілому ставлення російської армії до мирного населення і навіть до захоплених турок було гуманним, частину полонених було відправлено вглиб Росії, а «лутчих чиновных людей» – до Петербурга²⁷.

П. Рум'янцев у переможній реляції від 2 серпня повідомляв Катерину II про взяття Ізмаїла, під час штурму якого було вбито більше тисячі турок, а 972 взято в полон. Після захоплення фортеці росіянам дісталися 37 гармат, 6 прапорів, 4 барабани, до 500 рушниць і шабель, 8 760 гарматних ядер, 95 діжок із порохом та інші артилерійські припаси, а також запаси борошна та іншої провізії²⁸. Принагідно зазначимо, що побічно до перемоги долучився і молдавський господар Г. Каллімакі, який саботував створення провіантських «магазинів» для турецько-татарських військ. Наступний господар Н. Маврокордат доклав усіх зусиль у серпні 1769 р., аби запевнити турок у прихильності до Порти, чим врятував князівство від тотального пограбування, хоча татарські спільники – буджацькі та єдисанські ногайці із січня до березня 1770 р. таки вешталися Бессарабією, час від часу вчиняючи напади на продовольчі загоны, та грабуючи мирне населення²⁹. Ось на такому складному історичному тлі російська армія займалася реконструкцією захоплених фортець.

7 серпня 1770 р. П. Рум'янцев надіслав генерал-поручику М. Репніну ордер про направлення до Ізмаїла інженер-генерал-майора І. Голенищева-Кутузова, «ради означения, как бы лучше в том городе сделать укрепление»³⁰, водночас наказавши «неприятельскую артиллерию [...] возвратить [...] в Измаил [...], чтоб она служить могла для защищения города»³¹. Розпорядження П. Рум'янцева були своєчасними, оскільки станом на 1770 р., як зазначає А. Красножон, Ізмаїл у порівнянні з Кілією і Аккерманом, був менш укріпленим і відзначався хаотичністю забудови³². Отже, заходи з фортифікації були цілком виправдані і свідчили про намір росіян обороняти місто і фортецю у разі наступу турок на лівий берег Дунаю.

Інженер-генерал-майор І. Голенищев-Кутузов прибув до Ізмаїла не пізніше 16 серпня 1770 р., що впливає з дати першого виявленого нами рапорта військового інженера про стан справ у фортеці та околицях. Справа посилити Ізмаїл шляхом зведення нових чи перебудови старих укріплень виявилася не з легких, оскільки І. Голенищев-Кутузов «не нашол [...] удобнова никакова строения внутри города, кое б порядочно укрепить лзя было» (док. № 1). На території фортеці І. Голенищев-Кутузов звернув увагу на караван-сарай – «каменной гостиной [...] двор»³³, який був двоповерховим та мав розміри 14×7 сажнів. Цю будівлю фортифікатор планував використати у крайньому випадку, оскільки щільність прилеглої забудови та ширина навколишніх вулиць не дозволяла зробити повноцінні, з точки зору оборонної фортифікації, перебудови³⁴.

Переконавшись, що кращих варіантів, ніж обрати караван-сарай за центр оборони немає, військовий інженер пропонував оточити його палісадом, для встановлення якого просив дозволу «пустыя турецкия дома...отломать», відповідно, сховавшись за яким можна було б вести оборону фортеці. Для захисту вулиць, які ведуть до замку, І. Голенищев-Кутузов планував розташувати на шпiцах³⁵ батареї³⁶, а для повернення російських військ у замок зробити навпроти кожної батареї виходи. Аналогічні виходи – отвори у фортечній стіні фортифікатор планував зробити біля нижніх торговельних рядів, аби Дунай якомога краще прострілювався (док. № 1).

Поряд із цим І. Голенищев-Кутузов зізнавався, що у разі нападу турок із боку суходолу він не гарантує вдалої оборони, а відповідно цілісності міста, тому що використання гарматного вогню може призвести до пожежі, від якої гарнізон не зможе вберегтися, навіть якщо укриється в замку, оскільки той «при случае ветреннова дни небѣзопасен от пожара быть может» (док. № 1). Небезпека спалення турками міста непокоїла й генерал-майора О. фон Вейсмана, який, очевидно, був проти будівництва ретраншементу³⁷ перед фортецею, зазначаючи пізніше, що «ежели ж перед городом в каком месте сделать особое укрепление [...], то в случае [...] покушения неприятелскаго весь город созжен будет» (док. № 12).

21 вересня 1770 г. для потреб військових було складено «План городу Измаилу с показанием в оном строений»³⁸. Поряд із цим І. Голенищев-Кутузов підготував проект мінування і повного знищення фортеці у разі, якщо Ізмаїл буде повернуто туркам³⁹. Вже не пізніше 30 вересня 1770 р. інженер-поручик М. Сіверицин підготував

Рис. 1. План міста Ізмаїла, 1770 р. (за А. В. Красножоном)

пояснення щодо реконструкції фортеці, де зокрема йшлося, що в укріпленнях «на бастионах и из амбразур замка и мечети» буде встановлено 16 гармат, а вояків з гарнізону фортеця може вмістити до 1 тис. осіб. М. Сіверицин застерігав, що у разі обстрілу Ізмаїла турками з Дунаю нападники перебуватимуть у невідганному становищі, але, якщо туркам вдасться зайти в укріплення, звідки вони можуть підпалити прилеглі будівлі, це загрожуватиме поразкою для росіян. Виходячи з цього, інженер-поручик пропонував «оборонятся в рентранжаментъ, и во онои не допускать» (док. № 8).

Невідомо, чи залишив Ізмаїл І. Голенищев-Кутузов, вирушивши разом із російською армією за Дунай, адже його діяльність торкалась й фортифікації м. Роман. Але в будь-якому разі увесь тягар відповідальності за проведення робіт із фортифікації було покладено на ізмаїльського коменданта полковника Г. Черешникова, який 15 жовтня 1770 р. доповідав П. Рум'янцеву про здійснені фортифікаційні заходи, у відповідності до затвердженої карти-схеми. Полковник Г. Черешников звітував, що у справі перебудови фортеці комендант «по возможности своей трудился всем вспомоществованием, какое к тому потребно было», а роботи проводилися у відповідності до затвердженого плану (док. № 10). Ізмаїльський комендант був повідомлений про те, що невдовзі до Ізмаїла має прибути уповноважена особа для огляду фортеці та виявлення недоліків, про які полковник Г. Черешников запевняв, що вони «с поспешностию исправлены быть имеют» (док. № 10). Зрозуміло, що комендант відповідав за місто в цілому, а щодо фортифікації покладався «на искусство нарочно определенного инженерного порутчика Сиверицына, которой особливые имел на то повелени от своего инженерного господина генерал-майора Голенищева-Кутузова», про що і йшлося у рапорті (док. № 10).

Вже не далі як 20 жовтня полковник Г. Черешников доповідав П. Рум'янцеву, що згідно з ордером генерал-фельдмаршала «недостатки в здешнем укреплени по общему мною с ним («подполковником Колюпановим». – *О. П.*) изобретению работою исправляются», а також повідомляв, що на затвердження командувачу 1-ї армії «представлен будет [...] особливо сделанной план» (док. № 11). Вказане свідчило про занепокоєність П. Рум'янцева процесом робіт щодо зміцнення Ізмаїльської фортеці, контроль над чим генерал-фельдмаршал залишав за собою.

17 лютого 1771 р. генерал-майор О. фон Вейсман повідомляв П. Рум'янцеву, що пояснення про перебудову фортеці має дати ізмаїльський комендант Г. Черешников, який вирушає до Ясс, маючи при собі «план от здешняго города» (док. № 12). Таким чином виходить, що крім двох планів Ізмаїла за 21 вересня 1770 г. та грудень 1771 р. існували ще інші плани-креслення, які відображали проміжний етап проведення модернізації й перебудови фортеці.

Після огляду Ізмаїльської фортеці генерал-майор О. фон Вейсман у вказаному рапорті писав, що «состоящей в нём в середине каменной замок невелик, и хотя несколько земляным редутом⁴⁰ обнесён», робити більш масштабні зміни «близлежащее около него строение вредит» (Док. № 12). Тобто виходило, що проходи навпроти кожної батареї були ще не зроблені, оскільки за словами військового, якщо будинки знести, «то превеликая работа последует, и строения в городе мало останется» (док. № 12). Незважаючи на наявність земляних редутів, як йшлося вище, питання про їх зведення було актуальним ще в середині літа 1771 р., коли інженер-полковник І. Раєвський звітував, що виїжджає до Ізмаїла для обрання «удобных мест к построению редутов на случай обороны города» (док. № 13). Також в цей час за твердженням Б. Колоска південно-західний редут із круглого було перебудовано на прямокутний⁴¹.

Однак в цілому Ізмаїльська фортеця станом на 1770 р. вже мала окреслений абрис, витягнувшись, як зазначає А. Красножон, «уздовж берега Дунаю по лінії захід-схід між долиною Броска і т. зв. Лебединою канавкою, наближаючись за формою до прямокутника зі сторонами близько 2400x1000 м»⁴².

Яким чином інженерній команді І. Голенищева-Кутузова, а після його відставки, яка відбулася 4 листопада 1770 р.,⁴³ вже його наступникам вдалося перебудувати укріплення, видно з огляду «Плана города Измаила с показанием, в каком ныне состоянии, и с назначением вновь сделанных редутов» за грудень 1771 р.⁴⁴ Після модернізації лінія оборони вже складалася із земляного ретраншаменту, великої шестикутної батареї, а також шести квадратних редутів⁴⁵. Серед цих багатокутних редутів один із них розташовувався на східному боці мису у яру Лебедина канавка, а інший – на південно-західній частині мису⁴⁶. Двоє воріт, з турецького і татарського боків, були закладені⁴⁷. У центрі прибережної квартальної забудови існуючий караван-сарай було укріплено трьома бастіонами, а сам заїжджий двір перебудовано на цитадель бастіонного типу, що проіснувала у незмінному вигляді до 1789 р.⁴⁸

Аналізуючи план Ізмаїла за 1770 р., В. Постернак вказує, що близько 30 кварталів були «в черте города», а біля 60 – в форштадті були молдавськими⁴⁹. Розглядаючи наступний «План города Измаила...» станом на грудень 1771 р. цей же дослідник дійшов висновку про докорінні зміни, які відбулися за один рік⁵⁰. А саме: зникли чотири турецьких квартали в районі умовного колишнього турецько-татарського кордону 1770 р., на півночі та північному сході турецькі квартали поменшали у розмірах, а деякі зникли геть⁵¹. Тоді як вірменські й молдавські квартали не постраждали⁵², за виключенням п'яти молдавських кварталів, на місці яких було зведено 5-й та 6-й редуту⁵³.

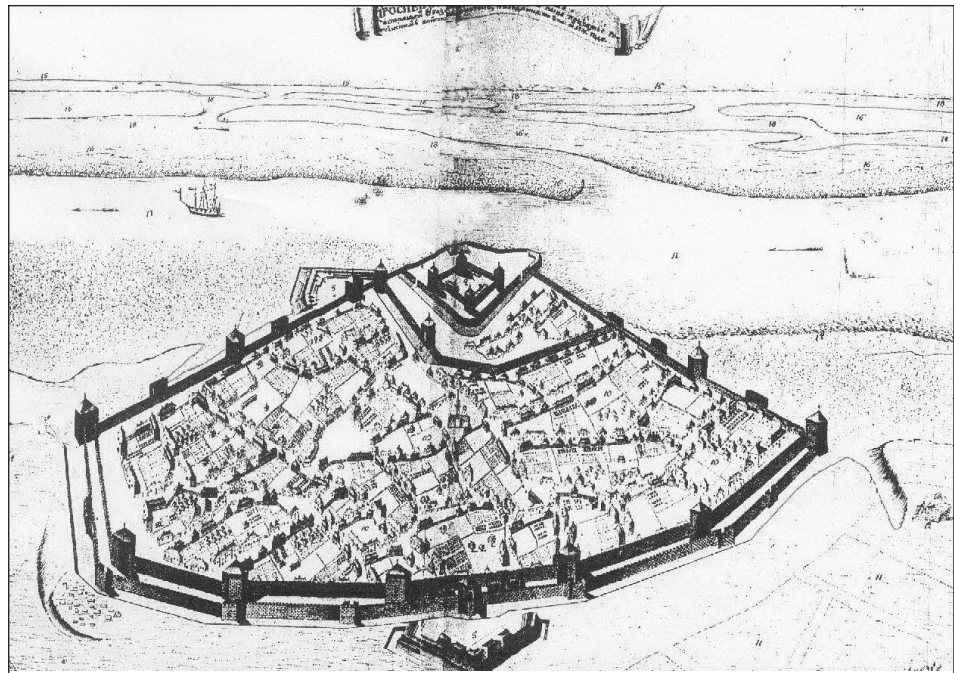

Рис. 2. Проспект-перспектива Кілійської фортеці, 1770 р. (за М. Є. Шлапак)

Історична топографія Кілії, за твердженням А. Красножона, проілюстрована лише з другої половини XVIII ст.⁵⁴ Проте план Кілії було створено фактично, коли місто ще оборонялося від російської армії, і на місяць раніше, аніж Ізмаїла⁵⁵. Також відомий проспект-перспектива Кілійської фортеці за 1770 р., виявлений М. Шлапак (Див. рис. № 2)⁵⁶. Єдиним нарративним джерелом часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр. лишаються свідчення Н. Клеємана, який наприкінці листопада 1768 р. наочно пересвідчився щодо стану Кілійської фортеці. За словами мандрівника виходило, що «сей город [...], хотя и окружён худою каменною стеною; однако на берегу Дуная находится замок, довольно укрепленный»⁵⁷. Більш детальний опис Кілії, враховуючи фортифікаційні особливості, зробив напередодні штурму генерал-поручик М. Репнін. Він повідомляв П. Рум'янцеву, а той в свою чергу генерал-аншефу П. Паніну, що «оной [город] обнесён валом с каменной одеждой и рвом водяным и имеет також контрэскарп⁵⁸ каменной», являючи собою серйозну фортифікаційну споруду тих часів, а наявність кримського хана з військом на р. Кундук в 10-ти годинах відстані від Кілії створювала чималу небезпеку у тилу росіян⁵⁹. Але успіх корпусу М. Репніна, здобутий під Ізмаїлом, тривав і після восьмиденного відчайдушного спротиву з боку турок 23 серпня 1770 р. Кілія «покорилась победоносному оружию»⁶⁰. Чотири тисячі турок, яких було взято в полон, відразу почали перевозити до Тульчі. Натомість, мирні мешканці

(вірмени та євреї), яким було дано право лишитися чи виїхати, не полишали місто, та й навіть самі «турки, купеческий промысл производившие» прохали, явно заради торговельної вигоди, аби «пребыть тамо с [...] войсками»⁶¹.

Протягом 1770 р. російські інженери звели кілька бальверків⁶². Один із них знаходився біля Аккерманських воріт і являв собою чотиригранну земляну споруду, направлену гострим кутом у бік ворога, а ззовні бальверк був оточений ровом. Подібний бальверк було споруджено з боку ріки, який фігурує у документах як «редан⁶³ у водяних ворот»; рів навколо нього було прочищено і з'єднано з Дунаєм. У північній частині фортеці було зведено редан менших розмірів, рів навколо якого теж з'єднано з рікою⁶⁴. Саме про це у вересні 1770 р. кілійський комендант підполковник І. Лівен звітував у рапорті, що було «изделано для закрытия у двух: реки Дуная и Аккерманских ворот – реданты», частина з яких була ще недовершена (Док. № 3). Як і в Ізмаїлі для кращої оборони фортеці частина будинків, а точніше те, що від них лишилося після пожежі, мали бути зруйнованими (док. № 3). Станом на 23 вересня укріплення поблизу Аккерманських та водяних воріт були вже «совсем отстроены и турами⁶⁵ уставлены», а «две батареи на фосабреи⁶⁶ закладываются для зачищения рва у зделанного вновь у Аккерманских ворот реданта». Також будувався підйомний міст, а спалений форштат навколо фортеці по периметру до трьох верст, а завширшки в одну версту було зрівняно із землею (док. № 4). Ситуація в Кілії ускладнювалася невеликим спалахом чуми (на 15 вересня померло троє осіб), але своєчасно вжиті заходи попередили розповсюдження хвороби, оскільки «здешние армяне все без остатку из крепости в форштат на квартиры выведены, и весь город вычещен и всякой день все квартиры окуривают» (док. № 4).

Після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. турки заходилися відбудовувати зруйноване, але наступна російсько-турецька війна 1787–1791 рр. знову внесла зміни у зовнішній вигляд фортець. Так, відповідно до висновків Б. Колоска, Ізмаїльська фортеця протягом 1770–1797 рр. тричі змінювала свою конфігурацію⁶⁷. Але всі перетворення не проіснували більше століття. Згідно з Паризьким трактатом 1856 р. Ізмаїльська і Кілійська фортеці були зруйновані, залишивши нащадкам лише спогади про своє існування у вигляді планів, графічно відтворених російськими інженерами, та супровідних документів про проведену реконструкцію фортець.

Нижче публікуються рапорти військових інженерів на ім'я головнокомандувача 1-ї армії генерал-фельдмаршала П. Рум'янцева про стан фортець Ізмаїла та Кілії, а також прилеглої території, заходи з посилення фортифікації, проведені військовими. У заголовках до документів (крім док. № 5) адресат не вказувався. Археографічне опрацювання

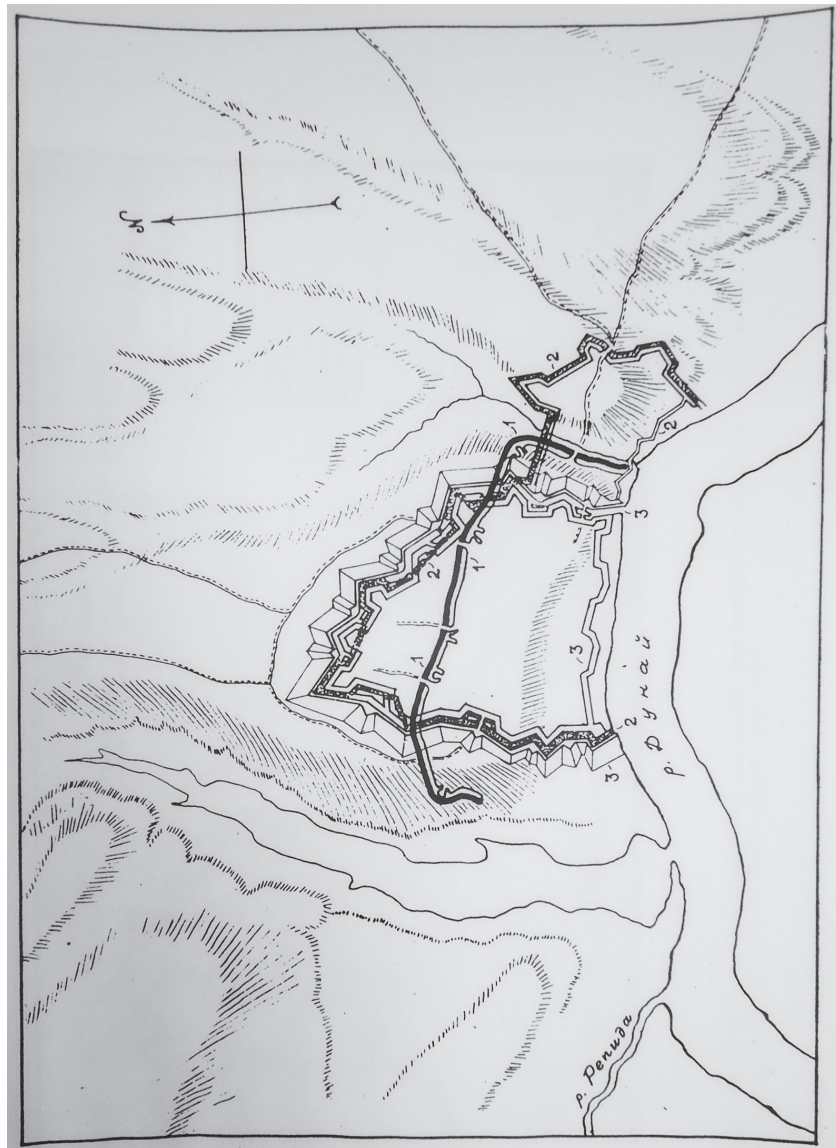

Рис. 3. Розташування фортець Ізмаїла: 1 – 1770 р., 2 – 1789-1790 рр.,
3 – 1796-1797 рр. (реконструкція Б. В. Колоска)

документів здійснено відповідно до Методичних рекомендацій з підготовки до видання «Архіву Коша Нової Запорозької Січі»⁶⁸. Текст подається автентично, стилістику й орфографію збережено, пунктуацію уточнено, слова під титлами розкрито, виносні літери внесено в рядок і виділено курсивом. Документи публікуються вперше.

¹ Колосок Б. В. Легенди й документи про укріплення Ізмаїла // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. Київ, 1995. Вип. 4.

С. 70–73; *Його ж.* Фортеці Ізмаїла // Теорія та історія архітектури / відп. ред. М. Дьомін. Київ, 1995. Вип. 1. С. 71–84.

² *Колосок Б. В.* Легенди й документи про укріплення Ізмаїла... С. 73; *Його ж.* Фортеці Ізмаїла... С. 77; *Його ж.* Звіт про науково-дослідну роботу з підготовки довідника «Історичні міста України»: [Ізмаїл, Острог, Седнів, Алушта]. Договір № 130/03 від 20.05.2003 р. НДПТІАМ. [Київ], 2003. С. 77.

³ *Шлапак М. Е.* Килийская каменная крепость // *Stratum plus*. Кишинев, 2005–2009. № 6. С. 421–429; *Ї ж.* Цитадель Килийской крепости // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2007. Вип. 16. С. 448–453.

⁴ *Шлапак М. Е.* Военный инженер Илларион Матвеевич Голенищев-Кутузов и его вклад в долговременную и полевую фортификацию // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. Одеса, 2016. Вип. 15. С. 206–211.

⁵ *Şlapac M.* Cetațile bastoainare din Moldova (sfârşitului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea). Chişinău, 2016. P. 98–127, 156–185.

⁶ Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл /за ред. В. В. Вечерського; відп. за вип. О. М. Сердюк. Київ, 2011. С. 79–118.

⁷ *Красножон А. В.* Армянские церкви Измаила в контексте исторической топографии города 1770-х гг. // Актуальні питання вірменознавства. Одеса, 2014. Вип. 2. С. 97–100; *Його ж.* Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр. // Краєзнавство. Київ, 2015. № 1/2. С. 107–110.

⁸ *Красножон А. В.* Еволюція довгочасної фортифікації та історична топографія міст Північно-Західного Причорномор'я на початку XV – наприкінці XVIII ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Красножон Андрій Васильович; ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2018. С. 258–261, С. 376–378; *Його ж.* Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.) /за ред. А. Ф. Федорука. Одеса, 2018. С. 150–153, 242–248. Також див.: *Паламарчук С. В.* Крепости и города под прицелом исследователя [Рец.] Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). Одеса: Чорномор'я, 2018. 312 с., 206 ил.

⁹ Фактично це одна стаття з незначними редакційними відмінностями, але евристична значущість її виявилася настільки великою, що її одночасно було надруковано у двох фахових виданнях. Див.: *Паламарчук С. В.* З історії міста Ізмаїла (османська доба) // Архіви України. Київ, 2017. № 1. С. 191–207; *Ї ж.* Походження та історія міста Ісмаїла (Ізмаїл) // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія «Історичні науки». Київ, 2017. Вип. 3. С. 132–145.

¹⁰ ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів, м. Київ). Ф. 246. Оп. 1. Д. 143. Арк.49 і зв. Крім шанованої авторки, цей документ був введений в обіг у докторській дисертації А. В. Красножона, але без зазначення аркушів. Це свідчить про те, що автор не працював з архівною справою // *Красножон А. В.* Еволюція довгочасної фортифікації та історична топографія міст Північно-Західного Причорномор'я на початку XV – наприкінці XVIII ст. ... С. 261, 429, посилання № 95.

¹¹ *Постернак В. О.* Исмаил Гечиди (история Измаила и его земель в XVI – начале XIX вв.). Харьков, 2015. 208 с.; Також див.: *Сапожников І. В.* [Рец.] Постернак В. Исмаил Гечиди: монографія. Харьков, 2015. 208 с. // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. Запоріжжя, 2016. Вип. 45. С. 500–502.

¹² *Постернак В. О.* Исмаил Гечиди... С. 67–75.

¹³ *Милева Л. И.* Планы строительства крепости Измаил и их реализация (1770–1856). Измаил, Мемориальный парк-музей «Крепость». 1994. 10 с.

¹⁴ *Паламарчук С. В.* З історії міста Ізмаїла (османська доба)... С. 199.

¹⁵ *Колосок Б. В.* Легенди й документи про укріплення Ізмаїла... С. 70–73; *Його ж.* Фортеці Ізмаїла... С. 71–84.

¹⁶ *Шлапак М. Е.* Военный инженер Илларион Матвеевич Голенищев-Кутузов... С. 207–208; *Şlapac M.* Cetațile bastoainare din Moldova (sfârşitului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea). Chişinău, 2016. P. 156–159.

¹⁷ *Красножон А. В.* Исторична топографія Ізмаїла у 1770-х рр. // *Краєзнавство*. Київ, 2015. № 1/2. С. 107–108; *Його ж.* Еволюція довгочасної фортифікації та історична топографія міст Північно-Західного Причорномор'я на початку XV – наприкінці XVIII ст. ... С. 260–263; *Його ж.* Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV – XVIII ст.)... С. 150–153.

¹⁸ *Постернак В. О.* Исмаил Гечиди... С. 67–75.

¹⁹ Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл... С. 83–89, 97, 119.

²⁰ Див. лаконічний опис Ізмаїла за кінець листопада 1768 р.: [*Клеман Николаус Эрнст*] Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли бюджетских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских / Переведенное с немецкаго на французский, а со онаго на российский язык Государственной Военной коллегии секретарем Иваном Одинцовым. Спб, 1783. С. 30.

²¹ *Паламарчук С. В.* Из истории Измаила XVIII века // *Курьер недели*, 11 авг. 2012 г. URL: http://izmail.es/print_version/article/11751/ (дата звернення: 06.09.2019).

²² *Постернак В. О.* Исмаил Гечиди... С. 67.

²³ Так Б. В. Колосок переплутав Кілію з Ізмаїлом при прочитанні джерела, але, на жаль, у своїх цитуваннях шановний дослідник не вказав, яке видання Н. Клеємана (швейцарське 1780 р. чи російське 1783 р.) він мав на увазі, а думка щодо того, що «фортеця була невеликою і погано укріпленою» перейшла з легкої руки Б. В. Колоска і в колективну монографію. Див.: Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл... С. 84.

²⁴ Цит за вид.: *Колосок Б. В.* Легенди й документи про укріплення Ізмаїла... С. 70; *Його ж.* Фортеці Ізмаїла... С. 72.

²⁵ *Румянцев П. А.* Документы. Т. 2. / под ред. П. К. Фортунатова. Москва, 1953. С. 377.

²⁶ Там само. С. 361–362.

²⁷ Так, зокрема, в указі Военної колегії київському генерал-губернатору Ф. Воейкову від 25 серпня 1770 р йшлося, що «из тѣх пленных турков, которые в послѣдние с ними сражение и в городѣ Измаилѣ взяты и в Киев от главнокомандующего Первою арміею присланы будут, отправитъ сюда дватцать человек лутчих чиновных людей на почтовых подводах с пристойным содержанием, и дав каждому для их услужения по одному рядовому из турецких же пленных» // ЦДІАК України. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 6063. Арк. 25.

²⁸ *Румянцев П. А.* Документы. Т. 2... С. 361–363.

²⁹ *Хайдарлы Дан*. Молдавия и Крымское ханство (1718–1774) // *Stratum plus*. 2003–2004. № 6. С. 295–297.

³⁰ *Румянцев П. А.* Документы. Т. 2... С. 361–368.

³¹ Там само. С. 361–368.

³² *Красножон А. В.* Еволюція довгочасної фортифікації та історична топографія міст Північно-Західного Причорномор'я на початку XV – наприкінці XVIII ст. ... С. 260.

³³ Караван-сараї, або приїжджі двори самі турки називали «хан» // [*Клеemann Николаус Эрнст*] Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию... Санкт-Петербург, 1783. С. 64.

³⁴ В Ізмаїлі «єдиними магістралями були проїзди, що прямували вздовж берега р. Дунай та такі, що мали напрямом на чотири міські брами» // Історико-містобудівні дослідження: Васильків, Вінниця, Горлівка, Ізмаїл... С. 97.

³⁵ Шпіц – висхідний кут бастіона, тут – батареї.

³⁶ Батарея – огорожений пункт із кількома гарматами.

³⁷ Ретраншемент, ретраншамент – фортифікаційна споруда, яка являє собою внутрішню оборонну огорожу, розташована позаду головної позиції тих, хто обороняється.

³⁸ *Колосок Б. В.* Фортеці Ізмаїла... С. 72; *Постернак В. О.* Исмаил Гечиди... С. 67. План зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (далі – РДВІА). Ф. 349. Оп. 1. Спр. 10010.

³⁹ *Шлапак М. Е.* Военный инженер Илларион Матвеевич Голенищев-Кутузов... С. 208.

⁴⁰ Редут – фортифікаційне укріплення замкнутого типу, як правило земляне, з валом та ровом, призначене для кругової оборони. Частіше будувався в формі чотирикутника, але зустрічалися п'яти- та шестикутні форми.

⁴¹ *Колосок Б. В.* Фортеці Ізмаїла... С. 73–74.

⁴² *Красножон А. В.* Еволюція довгочасної фортифікації та історична топографія міст Північно-Західного Причорномор'я на початку XV – наприкінці XVIII ст. ... С. 260.

⁴³ ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 35.

⁴⁴ *Колосок Б. В.* Фортеці Ізмаїла... С. 73. План зберігається: РДВІА. Ф. 349. Оп. 1. Спр. 10011.

⁴⁵ *Колосок Б. В.* Фортеці Ізмаїла... С. 73; *Постернак В. О.* Исмаил Гечиди... С. 73; *Шлапак М. Е.* Военный инженер Илларион Матвеевич Голенищев-Кутузов... С. 208.

⁴⁶ *Красножон А. В.* Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр. ... С. 107.

⁴⁷ *Колосок Б. В.* Фортеці Ізмаїла... С. 73; *Красножон А. В.* Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр. ... С. 107.

⁴⁸ *Красножон А. В.* Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр. ... С. 107–108; *Його ж.* Еволюція довгочасної фортифікації та історична топографія міст Північно-Західного Причорномор'я на початку XV – наприкінці XVIII ст. ... С. 261.

⁴⁹ *Постернак В. О.* Исмаил Гечиди... С. 72.

⁵⁰ Там само. С. 72.

⁵¹ Там само. С. 73.

⁵² *Красножон А. В.* Історична топографія Ізмаїла у 1770-х рр. ... С. 107; *Постернак В. О.* Исмаил Гечиди... С. 73.

⁵³ *Постернак В. О.* Исмаил Гечиди... С. 73–74.

⁵⁴ *Красножон А. В.* Исторична топографія Ізмаїла у 1770-х рр. ... С. 107.

⁵⁵ План города Килии с показанием в каком состоянии по взятии [от] делённым от Главной армии корпуса под командованием генерал-поручика кавалера князя Репнина, 1770-го году августа от 18-го дня // Національна бібліотека ім. В. І. Вернадського. Сектор картографічних видань. № 17394.

⁵⁶ План впервые опубликовано: Шлапак М. Е. Килийская каменная крепость... С. 425. План зберігається: РДВІА. Ф. 349. Оп. 17. Спр. 2283.

⁵⁷ [*Клеман Николаус Эрнст*]. Клеманово путешествие... С. 32–33.

⁵⁸ Контрескарп – штучно зрізаний під великим кутом край схилу або берега річки заввишки не менше 2-2, 5 м., обернений передньою частиною до тих, хто тримає оборону.

⁵⁹ *Румянцев П. А.* Документы. Т. 2... С. 368.

⁶⁰ Там само. С. 375.

⁶¹ Там само. С. 375–376.

⁶² Більверк – різновид бастионів. Тут – у значенні редана.

⁶³ Редан, редант – відкрите польове укріплення, що складається з 2-х фазів, які виступають у бік супротивника. Зазвичай зводиться перед редутами.

⁶⁴ *Шлапак М. Е.* Килийская каменная крепость... С. 426.

⁶⁵ Тур – укріплена башта.

⁶⁶ Фосабрея (від *фр.* fausse-braie – фальшивий насип) – фортифікаційна споруда, яка являє собою додатковий вал значно меншої висоти ніж основний, що розташовується між ровом та головним фортечним валом.

⁶⁷ Див. графічну реконструкцію кордонів Ізмаїльської фортеці: *Колосок Б. В.* Легенди й документи про укріплення Ізмаїла... С. 73; *Його ж.* Фортеці Ізмаїла... С. 77; *Його ж.* Звіт про науково-дослідну роботу з підготовки довідника «Історичні міста України»... С. 77.

⁶⁸ *Гісцова Л.* Методичні рекомендації по підготовці до видання “Архіву Коша Нової Запорозької Січі”. Київ, 1992. С. 12–20.

№ 1

1770 р., серпня 16. – Рапорт інженер-генерал-майора Іларіона Голенищева-Кутузова про заходи щодо зміцнення Ізмаїльської фортеці

Его сиятельству, высокопревосходителному господину генералу-фельдмаршалу, главнокомандующему Первою армиею, малороссійскому губернатору, президенту Малороссійской коллегии и ординаровъ Святаго Андрея Первозваннаго, Святаго Георгия, Святаго Алезандръ Невскаго и Святыя Анны кавалеру, графу Петру Алезандровичу Румянцову

От инженеръ-генерала-маіора и кавалера Голенищева-Кутузова
Покорнѣйшій репортъ

В силе повѣления вашего высокографскаго сиятельства, въ Исмаиле для прикрытия гварнизона, хотя *от* перваго стремления неприятеля, не нашоль я удобнова никакова строения вьнутри города, кое *б* порядочно укрепить лзя было. Каменной гостиной тамошней дворъ, которой имеетъ внутри четырнадцат саженъ вь длину и семь вь ширину, о дву етажех съ сводами, по краинѣй

нужде к тому употребить хотя і можно, но и сей со всех сторонъ застроень такъ, что улицы не болея шириной дву сажень кругъ онаго, почему надежной обороны придать нелзя. Но, не имея другога способу, повинень ево къ тому употребить, назнача для оружейной обороны обнести полисадником, а для очищения улицъ, въ шпицахъ батареи положилъ, дабы съ оныхъ вдоль улицы лежащая къ замку оборонять, а для ретирады въ замокъ делаю противу каждой батареи выходы, а от реки въ нижнихъ лавкахъ такъже полагаю пробить в стене, чтоб реку сколько можно подь пушками иметь. //

Но я долженъ признатся, что сие укрепление не сохраняет города отъ раззорения, понеже неприятель войтить можетъ въ такомъ месте, гдѣ пушками вредить нелзя, иметь будетъ во власти все строение, а зделав во ономъ пожаръ, принудить гарнизонъ по причине близости наружныхъ ево пристроекъ отъ обывателскаго строения, заперется въ замке, которой такъже при случае ветреннова дни небѣзопасень отъ пожара быть можетъ. Для получения на полисады лесу не соизволите ль пустыя турецкия дома приказат отломать, какъ жолтыми линиями показанω¹, чемъ и откроется лутчая оборона фазамъ², и строение несколько отъ оныхъ подале будетъ.

Я не вхожу въ описание о неприятелскомъ ретранжаменте и об обширности города, понеже вашему сиятельству уже известно, что ежели бы весь город укрепить, то бы востребовалось великова строения и к прикрытию гарнизона.

Ларионъ Г. Кутузовъ

№ 354-и

августа 16-го дня 1770 года

ЦДІАК України. Ф. 246. Оп.1. Спр. 143. Арк. 49 і зв. Оригінал.

№ 2

1770 р., вересня 10. Кілія. – Рапорт кілійського коменданта підполковника Івана Лівена про наявність будівельних матеріалів в Кілійській фортеці та необхідність у фахівцях із ремонту гармат

Его высокографскому сиятельству, высокоповелительному господину генераль-фелтмаршелу и разныхъ ординовъ ковалеру графу Петру Алѣксандровичу Румянцову

От киллиского коменданта подполковника Ливина
Рапортъ

Сего сентября 10 дня после вечерней зори прибылъ в Килию изъ армии его сиятельства господина генерал-аншефа сенатора и кавалера графа Петра Ивановича Панина Псковскаго карабинернаго полку ротмистръ Черниковъ, которымъ отъ его сиятельства определеннымъ изъ Первой армии в крепостяхъ Килии и Їзмайле комендантамъ ордеръ и влаженная [!] при томъ ведомость. И требуетъ высочайшимъ ея императорскаго величества именемъ, по получени того в

¹ Карти чи креслення у справі немає.

² Фаза, перекручена форма слова фас (від фр. *face* – обличчя) – бік укріплення, який дивитись в поле.

ведомости самимъ подписать и скрепить, сколько чего имянно в сих крепостях материалов находится. В силе которого повеления из состоящих в Килской [!] крепости материалов, сколько чего именно в той ведомости подписано, а между тем те материалы приготавлиютца ко отправлению. Вышеписанной же ротмистръ Черниковъ, не мешкав, из Килиї в Змаиль для скорости отправлень водою.

С присланного ж ордера с ведомостью при сем вашему высокографскому сиятельству копию представляю.

Подполковникъ і комендантъ Іванъ Ливень

сентября [!] 10-го дня 1770 году
город Килиї

ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 80. Оригінал.

№ 3

1770 р., вересень. Кілія. – Рапорт кілійського коменданта підполковника Івана Лівена про роботи з відновлення Кілійської фортеці, заготівлю хліба у навколишніх селах, відправлення полонених турків до м. Ізмаїл

Его высокографскому сиятельству, высокоповелительному господину генераль-фелтмаршалу и разныхъ орденовъ кавалеру графу Петру Александровичу Румянцову

Съм киллисаго каменданта подполковника Ливина
Рапортъ

В данном мне от его сиятельства господина генераль-порутчика и кавалера князя Репнина наставлении велено мне, пока онъ с корпусомъ сдесь будетъ, обо всемъ прямо от него наставления требовать, а сколь скоро куда-либо отоидеть, то к вашему высокографскому сиятельству прямо отрапортовать. Следуя оному повелению я вашему высокографскому сиятельству с покорностию моею симъ донестъ честь имею.

При вступлении моемъ в городе Килии в должность каменданскую и о снятии крепости, около которой работаемо было от корпуса его сиятельства людьми изделано для закрытия у двух: реки Дуная и Акерманских воротъ – реданты, и у оных некоторая часть еще не доделана, которую можно с успехомъ окончатъ. Вашему высокографскому сиятельству о выжженном форштате небезызвестно, то и оной моими и здешними людьми для защищения крепости, трубы и печи сломаны будутъ, и плонированы [!] быть имеютъ, обо всем же ономъ к вашему высокографскому сиятельству впредь отрепортоват не премину.

Съб оставленном его сиятельством господином генерал-порутчикомъ и кавалеромъ княземъ Репнинымъ воиске в крепости Килии в гарнизоне рапортъ³ с расходомъ представляю.

Съной гарнизонъ на наличное число правиаantom от корпуса удоволствованъ сего месяца по 21-е число, а со взятым от неприятеля правиаantomъ,

³ *Карты чи креслення у справі немає.*

которои здесь в магазине находитца сухарями на полной комплектъ на 7-м днѣи по 28-е число; к тому еще приготавлиетца 456 четвертей пшеницы, которой уже половинное число в магазинъ перевезено, а сверхъ того немолоченой пшеницы 240 возовъ суда⁴ доставлены и в скирдъ // складены, а со оною пшеницею поступаетъ в пищу по по[ловинному]⁵ комплекту октября по 22-е число. Сколко жъ впередъ правянта и фуража, гдѣ приискано будетъ, в чемъ конечно свое стараніе приложу, и о томъ не умедлю вашему высокографскому сиятельству донести.

Взятые жъ отъ турковъ сорочинскіе крупы: всего 111 пудъ, повелено ль будетъ оную употребить в пищу, имею ожидать отъ вашего высокографского сиятельства повеленія.

Ветреныхъ мельницъ, которые совсемъ разорены были нынѣ пять починены и на оныхъ нынѣ, за неимениемъ ветру, не мелетца, а другія еще мельницы починиваются.

Съ принятыхъ мною по описи в Киллиской крепости после покоинаго подполковника Этингина материаловъ артиллерискихъ оружейныхъ и протчихъ вещей, то жъ и о съестныхъ припасахъ при семъ вашему высокографскому сиятельству ведомость⁶ представляю.

Находящеися в крепости в гарнизонѣ артиллери 2 кананирскаго полку капитанъ Аманшинъ репортномъ ко мнѣ представилъ и требуетъ к починке артиллери кузнецовъ, плотниковъ, колесниковъ и токарей, а какъ в гарнизонѣ моемъ кроме плотниковъ никакихъ другихъ мастеровыхъ не состоитъ, то для скорѣишаго успеха прошу вашего высокографского сиятельства, дабы благоволено было прислать вышеупомянутыхъ мастеровыхъ.

При гарнизонномъ лазаретѣ для ползованія болныхъ весьма малое число медикаментовъ состоитъ, то о томъ отъ меня нынѣ генераль-штап-доктору барону Ашу, с приложениемъ католога⁷ какихъ медикаментовъ потребно писано.

Находящеися при гарнизонной командѣ подлекаръ за молодыми ево летами и по примечаньямъ [!] не весьма способенъ быть в такомъ мѣстѣ и при такой болшой командѣ, то не соизволите ль, ваше высокографское сиятельство, на мѣсто ево приказать прислать другаго. На содержаніе жъ болныхъ, кроме Троицкихъ ротъ, // [никакихъ денежныхъ сумм]⁸ при баталионахъ не имѣетца, а какъ [те] полки, ис которыхъ гранодерскія баталионы составлены при арми не находятца, то дабы болные безъ надлежащаго призрѣнія оставлены быть не могли, не соизволите ль, ваше высокографское сиятельство, приказать на оной расходъ некоторое число денегъ откуда надлежитъ отпустить.

Сего мѣсяца 9-го числа отправлены взятые в пленъ турки в Змаиль на состоящихъ при баталионахъ правянтскихъ фурахъ, при которыхъ командированъ баталиона секундъ-майора Беера подпорутчикъ Ушаковъ, которому приказано быть в командѣ Архангелогородскаго пехотнаго полку у секундъ-майора Вельянова, а по прибыти в Змаиль тому афицеру велено отъ меня те фуры отправить в тяжелой обозъ, а какъ во оныхъ баталионахъ обозу кроме лазарет-

⁴ сюда.

⁵ Текст пошкоджено..

⁶ Документ у справі відсутній.

⁷ Документ у справі відсутній.

⁸ Тут і далі текст у рядку пошкоджено.

ных телегъ, (и техъ неполное число), и полатошныхъ полуфурковъ не состоить. О чемъ представляя, прошу вашего высокографскаго сиятельства, не повелено *л* будетъ следующие до оныхъ баталионовъ повоски с вышеупомянутымъ команды моеи афицеромъ в Килию прислать.

Подполковникъ і комендант Іванъ Ливенъ

сентября дня⁹ 1770 году
город Килия

ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 163 і зв., 171. Оригінал.

№ 4

1770 р., вересня 23. Кілія. – Рапорт кілійського коменданта підполковника Івана Лівена про боєприпаси та роботи з відновлення Кілійської фортеці, про епідеміологічний стан та пошук хліба в навколишніх селах

Его высокографскому сиятельству, высокоповелителному господину генераль-фелтмаршелу и разных ординовъ квалеру графу Петру Александровичу Румянцову

От подполковника и килского коменданта Ливеѣна [!]

Рапортъ

Во исполнение полученного *от* вашего высокографскаго сиятельства ордеру об отдаче во Вторую армию, состоящих в Килской крепости зарядов и пороху, в силе котораго повеления присланному *от* его высокографскаго сиятельства повелевающаго тою армією господина генераль-аншефа сенатора и квалера графа Петра Ивановича Панина обер-квартирмистру Ренне, те заряды и порохъ сего месяца 17 числа *отпущены*, а чего имянно вашему высокографскому сиятельству при сем представляно ведомость. По требованию *ж* трехфунтовых ядер, которых по разбору я на состоящие во оной крепости орудия многова числа не достаетъ, за сты [!] оныѣ и не *отправлены*.

По присланному 1-му сообщению *от* господина бригадира Игелстрема *отпущено* ему подъ Акерманъ по необходимой надобности из моеи команды минеров два и две бочки пороху; по 2-му – ядер пятифунтовых за неимением шестифунтоваго калибра двесте пятьдесятъ, к тому еще по препорцы оных зарядовъ пороху семь бочекъ. //

После *отправленнаго* к вашему высокографскому сиятельству сего месяца 15 числа рапорта из находящихся болных померло еще заразительною болезнью три человека. А по справке оказалось, что оная болезнь приключилась не *от* чего инаго, какъ толко что те люди находилис *от* корпуса на берегу для переправления турков и с ними всегда сообщество имели, то *от* нихъ ту заразу получать могли, а ныне чрезъ пять дней оною болезнью ни одного человека в лазаретъ приведеню не было. А какъ здешние армяне все без остатку из крепости в форштад на квартиры выведены, и все город вычещен и всякой день все квартиры окуриваютъ, то упователно, что оная болезнь прекратитца можетъ.

У Акерманских и воденых ворот реданты ныне совсем отстроены и туррами уставлены, а тепер две батареи на фосабреи закладываются для зачищения

⁹ День не зазначено.

[!] рва у зделанного внов у Акерманских воротъ реданта. Подъемной мостъ у Акерманских воротъ надлежитъ построить, которой ныне делается. Вызженной форштам вокругъ оноѡ до трехъ верстъ, а шириною вокругъ в одну версту планируется.

Капитан Юргенць, посланъ былъ *от* меня для осмотра близлежащихъ около Килии по Дунаю острова. По возвращени рапортуеть, что он на ближнемъ острове, называемомъ Ески-Килия, нашолъ три деревни, ис которыхъ две порожия¹⁰, а в одной до девяноста жителей находятца. И хотя тамъ прежде сего пшеницы и турецкого скота довольно имелос, но по бытности здесъ корпуса уже выбрано. А толко їмъ найдено семдесятъ корцовъ пшеницы, которая уже суда¹¹ крепость привезена, то *ж* // до ста турецкого рогатого и онои в баталионы отданъ и приказано половинное число в порцью производить, а другую для зимнихъ месяцевъ насолить. Протчие *ж* острова находятца безъ жителей и жилищей. В близлежащихъ околю Килии деревняхъ также вымолочено пшеницы сто четвертей, которая ныне перевозитца.

В деревняхъ принадлежащихъ до здешней крепости, в которыхъ обыватели нетъ, обыскано пшеницы до тысячи четвертей, где и залого поставлены, и вперед оная гарнизономъ и обывателями вымолочено будетъ.

По собрани всехъ армянъ и молдавановъ, оные имеютъ быть чрезъ присягу приведены къ подданству ея императорскаго величества, что и с протчими деревнями, где жители находятца то *ж* чинено будетъ.

Находящеися здесъ в гарнизонѣ артилери капитанъ Аманшинъ рапортомъ ко мнѣ представилъ, что присланные къ нему артилери *от* господина генерал-маиора Унгерна разные мастеровые, а кузнецы безъ всякаго инструмента, которого здесъ нигде достать невозможно, чего для представя, прошу вашего высокографскаго сиятельства, дабы повелено было принадлежащей до техъ кузнецовъ инструментъ *от* артилери приказать прислать.

Подполковникъ ї комендантъ Іванъ Ливень

сентября 23 дня 1770 году

г. Килия

ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 84 і зв. 90. Оригінал.

№ 5

1770 р., вересня 8. Табір під Бендерами. – Ордер командувача Другої армії Петра Паніна кілійському та ізмаїльському комендантам щодо необхідності негайного повідомлення про навісність у них будівельних матеріалів

Сурдеръ определеннымъ *от* Первой армии в крепостяхъ Измаилѣ и Килии [!] господамъ камендантамъ

Высочайшимъ ея императорскаго величества именемъ всемъ повелеваю по получени сего в тоже самое время во вложенной здесъ ведомости самимъ подписать и скрепить сколько чего именно в сихъ крепостяхъ ис показаниемъ здесъ

¹⁰ пустые.

¹¹ сюда.

материаловъ находитца, которую ведомость с сим же поручителемъ, не помешкавъ ни малѣйше, ко мне *отправить*. А между темъ все сие наискорѣе приготавливать къ *отправлению*, зачѣмъ *от* меня и повоски присланы будут дни черезъ два. По доказателя [!] жъ сего ис Килии до Измаила, а *от* того обратно туда *дат* переменных лошадей, не взирая чѣе [!] бѣ оныя бытъ не случились.

Подлинной подписал: графъ Петръ Панинь

№ 2481

сентября 8-го дня 1770 году

Лагирь перед стенами бендерскими

ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 81. Копія.

№ 6

1770 р., вересня 8. – Рапорт інженер-генерал-майора Іларіона Голенищева-Кутузова про призначення старшим над інженерною командою в Ізмаїлі підполковника Фалкеншілда

Его сиятельству, высокоповелителному господину генералу-фелтмаршалу, главнокомандующому Первою армією, малоросійському генералу-губернатору, президенту Малоросійской кольлегіи и ординовъ Святаго Андрея Первозваннаго, Святаго Георгія, Святаго Алезандръ Невскаго и Святыя Анны кавалеру, графу Петру Алезандровичу Румянцову

От инженеръ-генераль-маіора и кавалера Голенищева-Кутузова.

Покорнейшіи репортъ

Во исполнение повеления вашего высокографского сиятельства инженерную команду поручилъ я до прибытия сюда¹² старшаго, господина подполковника Борисова, господину жъ подполковнику и кавалеру Фалкеншилду, а до прибытия жъ ево Фалкеншилда изъ Киліи ведать от минеръ порутчику Фонгревенцу, о чѣмъ вашему сиятельству покорнейше доношу.

Ларион Г. Кутузовъ

№ 419-и

сентября 8-го дня 1770 года

ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 58. Оригінал.

№ 7

1770 р., вересня 30. – Рапорт інженер-підполковника Фалкеншілда щодо отримання рапорту про проведення робіт зі зміцнення м-ка Ізмаїл

Его сиятельству, высокоповелителному господину генераль-фелтмаршалу, малоросійському генераль-губернатору, Малоросійской коллегіи президенту і Первой армии главному командиру и ординовъ Святаго Андрея Первозваннаго,

¹² в Ізмаїл.

Святого Георгия, Святого Александръ Невскаго и Святыя Анны ковалеру, графу Петру Александровичу Румянцову

Сѣм инженеръ-подполковника Фалкеншилда
Покорнейши репортъ

В силе повеления вашего высокографского сиятельства, командированной его превосходительством господином инженеръ-генераль-майоромъ и ковалеромъ Лариономъ Матвеевичемъ Голенищевым-Кутузовым в местечко Исмаиль для укрепления оногo инженеръ-поручикъ Северицынъ при репортѣ ко мне представилъ изъяснение, какая имъ в томъ местечке Исмаиле работа произведена и укрепление зделано, и сколько в случае обороны от неприятеля требуетъ содержать гварнизона с принадлежащими от артиллерии орудиями, при семъ к вашему высокогравскому сиятельству оригиналомъ представляю.

Фалкеншиолдъ

№ 330-и

сентября 30 дня 1770 году

Помітка: Поданъ 29 сентября

ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 76. Оригінал.

№ 8

1770 р., не пізніше вересня 30. Кілія. – Пояснення інженер-поручика Мирона Северицина про проведені роботи щодо зміцнення м. Ізмаїл та фортеці

Ізяснение

В городе Исмаиле около замка и мечети, в зделанном укреплени на бастионах и из амбразур замка и мечети ко обороне постановится орудии шеснатцат, гварнизону во оном без обозов и протчих припасов поместитца может до тысячи человекъ, а как онои замокъ состоит с одной стороны от реки Дуная, а с протчих – вокруг имеющагося там строения. И когда неприятел[ль]¹³ вознамерится отаковать от реки, то может остатся безавантажен¹⁴, когда жъ уже взойдетъ з берегу в рентранжаментъ и отакуеть, за имеющимся строениемъ, которое и зажечь сможет, оборонять не способно. И как в оном укреплени за наилутчее содержат можно провиантъ и протчие припасы, а оборону от реки иметь малым числом людеи, а за нужное оборонятся в рентранжаментѣ, и во онои не допускать.

Инженеръ-порутчикъ Мир[о]нъ Сиверіценъ

ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 77. Оригінал.

¹³ Частину тексту обрізано.

¹⁴ Безавантажен (від фр. *avantage* – перевага). Тут – бути в не вигідному становищі, залишитися в програвші.

№ 9

1770 р., жовтня 11. Кілія. – Рапорт кілійського коменданта полковника Івана Лівена про розміщення вздовж р. Дунай і на островах козачих пікетів, які здійснюють чергування водою і суходолом

Его высокографскому сиятельству, высокоповелительному господину генераль-фелтмаршелу и разъныхъ ординовъ ковалеру графу Петру Алѣксандровичу Румянцову

От полковника и килского коменданта Ливѣна.
Рапортъ

На полученной сего числа *от* вашего высокографского сиятельства ордеру сим донестъ честь іменю.

С начала моего вступления в каменданскую должность я всякими мерами стараюсь камуникацию между Килиї и Ізмаила удержать и *от* неприятельскихъ нечаянныхъ нападеней уведомленъ быть. И для того *от* меня безпрестанныя разезды на лотках до самого Черного моря ежедневно посылаются, что из вѣдущаго при камендантской канцеляріи журнала видно. Да и сверхъ того на ближнемъ острову, которой *от* Исмаила мимо Килиї до самого Черного моря пространяетца и четвертой заливъ Дунаю *от* пятого залива *отделяетъ*, *от* меня казачіе пекеты разставлены, которые по берегу четвертого залива должны безпрестанныя разезды чинить, и так о неприятельскихъ иногда движенияхъ всегда вперед уведомленъ быть могу. И сколь далеко моя окружность // простирается никакой закрытой проход в здѣшн[ем]¹⁵ пятомъ заливу Дуная неприятелъ не имѣетъ, которой бы могъ камуникацию между Измаиломъ и моимъ постомъ пресечь. А какъ тотъ несчастливей [!] случай с попавшимися в турецкомъ полону ундер-афицеромъ близъ города Измаила последовал, то видно, что из стороны Измаилова пекетомъ и разъездамъ оплошность учинена, ибо в здѣшней заливъ реки Дуная неприятелю должно: либо *от* Черного моря или мимо Измаила во онои въѣхат. Что и значить в данной мне *от* его сиятельства господина генерал-порутчика и ковалера князя Репнина инструкцы, чтобы репорты мои посылатъ черезъ Измаиль, к коему мне свободная камуникация и *открытой* путь сухимъ путемъ и водою есть, понеже неприятельския суда не могутъ въѣхать межъ Килиєю и Ізмаиломъ, не прашедъ мимо или того или моего мѣста. Да и получающіяся донине *от* вашего высокографского сиятельства повеленіи и все приказы по тому же воденному тракту *от* Измаила ко мне присылаются, но я вперед еще особливую свою осторожность в томъ возму.

Полковникъ і комендантъ Іванъ Ливень

октября 11 дня 1770 году

г. Килиї

Помітка: Подан 13 октября

ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 124 і зв. Оригінал.

¹⁵ Текст пошкоджено.

№ 10

1770 р., жовтня 16. Ізмаїл. – Рапорт ізмаїльського коменданта полковника Григорія Черешникова про проведені заходи з фортифікації у відповідності до затвердженої карти-схеми та готовність усунути недоліки

Его сиятельству, высокоповелителному господину генералу-фельдмаршалу и разных ординовъ кавалеру графу Петру Александровичу Румянцову

Репортъ

Вашего сиятельства ордеръ от 12 сего мѣсяца под № 668-м¹⁶ я имелъ честь получить, на которой донести нахожу.

Что до здешняго укрепления касается, то я по возможности своеи трудился всемъ вспомошествованіем, какое к тому потребно было, и оноє зделано в самой той препорціи какъ по опробованному плану назначено. Я болше полагался в том на искусство нарочно определеннаго инженерного порутчика Сиверицына, которои особливые имелъ на то повелени от своего инженерного господина генерал-майора Голенищева-Кутузова, а теперь какие еще в том укрепленіи недостатки по осмотру присланнаго от вашего сиятельства господина подполковника Колюпанова найдутся, оныє с поспешностию исправлены быть имѣють.

Полковникъ Григорей Черешниковъ

16 октября 1770 года

Измаиль

Помітка: Поданъ 20 октября

ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 126. Оригінал.

№ 11

1770 р., жовтня 20. Ізмаїл. – Рапорт ізмаїльського коменданта полковника Григорія Черешникова про усунення недоліків при проведенні заходів із фортифікації

Его сиятельству, высокоповелителному господину генералу-фельдмаршалу и разных ординовъ кавалеру графу Петру Александровичу Румянцову

Рапортъ

Симъ подателемъ, господиномъ подполковникомъ Калюпановымъ, вашему сиятельству донести честь имѣю, что по ордеру вашего сиятельства недостатки в здешнемъ укрепленіи по общему мною с нимъ изобретению работою исправляются, а к дальнѣйшему вашего сиятельства предудсмотрению и опробації // представлень будетъ от него особливо зделанной планъ, на которой и ожидать имѣю вашего сиятельства повеления.

Полковникъ Григорей Черешниковъ

ч[исла] 20 октября 1770 году

Измаиль

ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 128 і зв. Оригінал.

¹⁶ Документа в справі не виявлено.

№ 12

1771 р., лютого 17. Ізмаїл. – Рапорт генерал-майора Отто фон Вейсмана про проведені заходи щодо посилення укріплень Ізмаїльської фортеці

Сиятельному графу, высокоповелителному господину генераль-фелдмаршалу, главнокомандующому армією, всеи Малоросїи генераль-губернатору, Коллегіи Малоросіиской президенту и разных ординовъ ковалеру, графу Петру Алеѣандровичу Ромянцову

Рапортъ

Вашего сиятельства ордеръ прошедшаго октября 20 числа мною полученъ, что инженерной афицеръ в городъ Измаиль посланъ будетъ для укрѣплення онаго, дабы онъ в случае отъступления корпуса в которую-нибудь сторону, самъ собою держатца могъ, которой афицеръ еще в Ызмаиль не прибыль. По осмотру моему состоящей в нем в средине каменной замокъ невеликъ, и хотя несколько землянымъ редутомъ обнесіонъ¹⁷, но близьлежащее около него строение вредить, и ежели ево до надлежащей дистанции снести, то превеликая работа последуетъ, и строения в городе мало останется. Ежели весь город, какъ онъ ныне брустверомъ обнесенъ, болие укрѣпить, то для защищения ево потребно будетъ великое число // гарнизону; ежели жъ перед городом в каком месте здѣлать особливое укрѣпленіе, где бъ гарнизонъ могъ держатца, то в случае иногда покушения неприятельскаго весь город созженъ будетъ.

О которых всех здѣшнихъ обстоятельствахъ господинъ бригадиръ измаилской комендантъ и ковалеръ Черешниковъ, будучи нынѣ въ Ясахъ у вашего сиятельства, лутче изъяснить можетъ, имевъ при себѣ планъ отъ здѣшняго города.

генерал-маіор Отто фон Вейсманъ

№ 49

ч[исла] 17 февраля 1771 году

г. Измаиль

Помітка: Поданъ февралѣ [...] ¹⁸ сообщить

ЦДІАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 54 і зв. Оригінал.

№ 13

1771 р., липня 15. – Рапорт інженер-генерал-майора Івана Раєвського про підготовку проекту для будівництва редутив в Ізмаїлі

Его сиятельству, высокоповѣлительному господину генералу-фелдмаршалу, главнокомандующому Первою армією, малоросіискому генералу-губернатору, президенту Малоросіиской коллегіи, трехъ росіиских ординовъ и Святыя Анны кавалеру, графу Петру Алеѣандровичу Румянцову

Покорнѣйшии репортъ

Повелительный ордеръ вашего высокографскаго сиятельства, писанной отъ 1-го числа сего месеца, о избраніи удобныхъ местъ къ построению редутовъ на

¹⁷ обнесѣн.

¹⁸ Текст пошкоджено.

случай обороны города Измаила во отъдалени корпуса и о здѣланіи тому прожекта въчерашняго дня я, по выездѣ изъ Бендеръ, получилъ. По которому въ Измаиль и отъправился, и по выборе мѣсть прожектъ здѣлавъ, вашему сиятельству представить не умедлю.

Інженер-генерал-маиоръ Иванъ Раевскіи

№ 88-и

июля 15-го дня 1771 года

ЦДАК України. Ф. 246. Оп. 1. Спр. 215. Арк. 5. Оригінал.

A brief overview of unpublished sources of the fund 246 («The Military Marching Office of General Field Marchal Rumiantsev-Zadunaisky») stored in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv City, that highlight the process of strengthening and restructuring of the Turkish fortresses Izmail and Kiliya, by Russian military engineers, which were working there in 1770–1771, is given. It is indicated the role of the General Major Illarion Matviyovych Holenyshev-Kutuzov in the fortification measures.

Key words: fortification; fortress; the military engineers; Izmail; Kiliya; I. M. Holenyshev-Kutuzov.